

drs. ing. P.H.M. Debie
BNT

*'Alles van waarde is weerloos'*¹

De emancipatie van ons verleden

Inbedding van het *cultuurhistorisch* landschap in de natuurontwikkeling

De in 1905 opgerichte 'Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten' staat al meer dan 100 jaar voor een nauwe vervlechting tussen het natuur- en cultuurhistorisch erfgoed. Ondanks de naamgeving is het niet vanzelfsprekend geweest dat dit ook in haar beleid en beheer tot uiting kwam. Aanvankelijk gingen natuurbeheer en cultuurhistorie hand in hand en werden vooral natuurterreinen aangekocht waarbij het oorspronkelijke agrarische beheer in grote lijnen werd voortgezet.

In de jaren zeventig ontstond er een nieuwe visie waarbij natuurontwikkeling werd nagestreefd die in relatie met cultuurhistorie spanning opleverde.² Dit leidde vaak tot heftige discussies waarbij het historische cultuurlandschap meestal het onderspit delfde.³

Het huidige overheidsbeleid en de daaruit volgende bezuinigingsmaatregelen zijn aanleiding voor nieuwe debatten rondom de natuurbescherming. Behoud of vernieuwing van het Nederlandse cultuurlandschap staat daarbij onder hernieuwde aandacht. De natuurbeschermingsorganisaties hebben hun beleid de laatste jaren sterker gericht op de cultuurhistorische aspecten van hun te beheren gebieden. Wat is de reden voor deze omslag geweest? Spelen ze daarmee in op een nieuwe maatschappelijke tendens omdat de tijd nu wel rijp is voor een erfgoed belang? Dit

onderzoek bekijkt in hoeverre de verhouding tussen natuurbescherming en –ontwikkeling in samenhang is met de historische waarden van het landschap. Tevens wordt bekeken hoe dit in het huidige beleid van de natuurbeschermingsorganisaties is opgenomen en of dit voldoende bescherming biedt voor de cultuurhistorische aspecten. Uiteraard zijn voor deze doelen regelgeving en middelen nodig. Wat is de invloed van het overheidsbeleid hierin en levert zij hier een substantiële bijdrage in?

Om antwoord op deze vragen te geven wordt een beknopt overzicht gegeven van de denkbeelden over natuurbescherming in Nederland die hebben geleid tot een nieuwe waardering voor natuur. Een reeks van overheidsmaatregelen zijn in een historisch perspectief geplaatst en geven een inzichtelijk beeld van de pogingen om het landschappelijke erfgoed in het beleid bescherming te bieden. In de discussie over de natuurbescherming gaat het telkens weer over het wel of niet ingrijpen van de mens door middel van beheermaatregelen. Eind twintigste eeuw wijzigden de inzichten waarbij het dynamische veranderingsproces, dat zo kenmerkend is voor het landschap, juist weer gestimuleerd wordt.

Een nieuwe waardering voor natuur

Volgens ecoloog Wouter Helmer is 'Natuurbescherming altijd conservatief geweest omdat

die is ontstaan uit vrees voor de teloorgang van waardevol cultuurlandschap'.⁴ Het vernieuwende inzicht dat het landschap een dynamisch geheel is, is nog niet lang onderkend en biedt nieuwe toekomstperspectieven.⁵ Lange tijd werd namelijk verondersteld dat het landschap eeuwenlang onveranderd was gebleven.⁶

Pas in 1942 werd de authenticiteit van het Nederlandse landschap onderkend en in kaart gebracht door de eerste hoogleraar landschapsarchitectuur in Wageningen J.T.P. Bijhouwer. Hij was ervan overtuigd dat 'nergens anders ter wereld op zo'n klein oppervlak zo'n grote verscheidenheid aan landschapstypen voorkwam als in Nederland'.⁷ In het Vakblad voor Biologen pleit hij in 1943 voor 'een specifieke lijst van terreinen die alle aspecten van Nederland bevatten, om die vervolgens uit cultuur te nemen en daarmee voorwaarden te scheppen tot herstel van levensgemeenschappen'.⁸ De bioloog en bestuurslid van Natuurmonumenten Th. Weevers reageert furieus op dit voorstel. Volgens hem 'kan een werkelijk natuurmonument nooit economisch productief zijn en moet een natuurmonument met zijn levensgemeenschappen zo min mogelijk gestoord worden. Het actief scheppen van natuurmonumenten was daar wel zeer mee in strijd'.⁹

Enkele jaren ervoor had Weevers samen met de andere bestuursleden ook al de nodige discussies

Sinds de oprichting van de Nederlandse natuurbeschermende organisaties zoals Staatsbosbeheer (1899) en Natuurmonumenten (1905), is er een nauwe vervaechting tussen natuurbeheer en cultuurhistorie. Het streven om de verscheidenheid van Nederlandse cultuurlandschappen te beschermen kwam bij deze organisaties tot uiting door de continuering van het oorspronkelijke agrarische beheer. Het sterke maatschappelijke emancipatieproces rondom de natuurbescherming heeft in de afgelopen eeuw bestuurlijke ontwikkelingen tot gevolg gehad waarmee er een grote vervaechting ontstond tussen de overheid, de markt en de maatschappij. Milieu, landschap, natuur en cultuur komen sindsdien in het officiële overheidsbeleid serieus op de agenda. Het huidige regeringsbeleid en de daaruit volgende bezuinigingsmaatregelen zijn aanleiding voor nieuwe debatten rondom de natuurbescherming en zal een grote invloed hebben op het huidige beleid van de natuurbeschermingsorganisaties. Behoud of vernieuwing van het Nederlandse cultuurlandschap staat daarbij onder hernieuwde aandacht.

gevoerd waarbij het steeds moeilijker bleek om de verschillende doelstellingen, door Jac. P. Thijsse in 1906 verwoord, binnen Natuurmonumenten te handhaven. Hierbij zegt hij 'de hoofdeigenschap der beschermde gebieden moet zijn hun onaantastbaarheid. Waren hun inkomsten groot genoeg, dan was de zaak zeer eenvoudig en konden alle terreinen ongerept worden gelaten, maar dat is noch noodig, noch gewenscht'. Het beheer is volgens Thijsse gerechtvaardigd omdat ze nu eenmaal geld moeten opbrengen, 'zolang de merkwaardigste stukken en de groote zeldzaamheden maar ongerept blijven'. Enkele jaren later ontstaat wederom een discussie waarbij de bioloog J. Hofker benadrukt dat 'Het ongerept bewaren van een bepaalde vegetatie of bepaald landschap vooral diende 'zoodat dat nageslacht met hetzelfde genoegen het natuurreservaat kan aanschouwen als wij'. De aankoop van natuurreservaten dient volgens Hofker enkel om ze te beschermen tegen te grote veranderingen van de natuur zelf.¹⁰

Bovenstaande discussies geven inzicht in het wel of niet menselijk ingrijpen in de vorm van het beheer bij natuurgebieden die sinds de oprichting hebben gespeeld. Een grote vernieuwing werd begin jaren tachtig in gang gezet door Harm van Veen, Dirk Sijmons, Willem Overmars en Fred Baerselman met hun plan Ooievaar. Zij pleitten voor een nieuwe aanpak van natuurbeheer, de 'natuurontwikkeling', waarbij land werd teruggeven aan de natuur door eenvoudigweg op te houden met allerlei menselijke ingrepen, zoals landbouw en beheer, en het door dieren te laten

begrazen. Deze offensieve benadering waarbij de zogenaamde oernatuur wordt teruggebracht, betekende zowel in aanpak als mentaliteit een grote breuk met de defensieve houding van de 'klassieke' natuurbescherming die vooral gericht was op dat wat er nog was aan natuur te behouden.¹¹ De ecoloog Frans Vera nam stelling door aan te geven dat het onmogelijk is landbouw en natuur te verweven en dat enkel het onttrekken van gronden aan de economisch onrendabele landbouw kansen biedt voor het opnieuw op gang brengen van natuurlijke processen. Hiermee pleitte hij voor de aaneenschakeling van natuurgebieden in Nederland genaamd de Ecologische Hoofdstructuur waarin een strenge scheiding tussen natuur en cultuur wordt gehanteerd.¹²

Deze zogenaamde natuurontwikkeling werd echter snel bekritiseerd. De realisering van deze plannen zou betekenen dat de meest karakteristieke Nederlandse cultuurlandschappen, zoals het veenweidegebied of het rivierenlandschap zouden verdwijnen. In ons land is de meeste natuur gekoppeld aan half-natuurlijke, onder menselijke invloed ontwikkelde ecosystemen. Natuurbescherming kan nooit los gezien worden van de bescherming van de cultuurlandschappen en diende dan ook volgens sociaal geograaf Hans Renes door gebruik en beheer verweven te blijven. De scheiding van functies diende volgens hem dan ook vermeden te worden.¹³

Figuur 1 – Bij de keuzes voor inrichting en beheer is het landschap als geheel, mét haar cultuurhistorische dimensie, het uitgangspunt voor natuurbeschermingsorganisaties.

Cultuurlandschappen in beeld

Een eerste inventarisatie van de historische landschappen kwam tot stand in 1979 en werd geïnitieerd door het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. De term 'cultuurhistorie' werd volgens voorbeeld van de buitenlandse begrippen heritage, patrimoine en kulturelles Erbe vervangen door de term 'erfgoed'.¹⁴ Dit was niet de eerste keer dat het buitenland als voorbeeld voor de terminologie diende.

In 1814 pleitte Goethe al voor de rechten van de natuur en benoemde de natuuronderzoeker Von Humboldt dit *Monuments de la nature*. Uiteindelijk werd het Amerikaanse park-concept *National Monuments*, dat door Thoreau in 1864 was gepropageerd ter bescherming van landschappelijke schoonheid, in Nederland door kunstenaars, veldbiologen en voorstanders van recreatie en toerisme overgenomen. Van Eeden pleitte in 1880 voor *monumenten der natuur*. Uiteindelijk legden Jac. P. Thijsse en E. Heimans in 1904 de basis voor de oprichting van de *Vereeniging tot behoud van Natuurmonumenten* voor 'natuurgedenktekenen [die] van grote waarde zijn voor ontwikkeling en beschaving van een volk net als historische gedenktekenen dat zijn'.¹⁵

Een groot aantal politieke, maatschappelijke en sociaaleconomische ontwikkelingen leidde vanaf

circa 1850 tot een nieuwe wereld. De ontwikkeling van kunstmest had tot gevolg dat een nieuw gebruik van de armere gronden mogelijk was en oude vormen van landgebruik zoals plaggenlandbouw verdween. De grootschalige bebossing van heide- en stuifzandengebieden werden met de oprichting van de Heidemei in 1888 en Staatsbosbeheer in 1899 ter hand genomen. Gelijktijdig ontstond er een maatschappelijke weerstand tegen de grote heideontginningen.¹⁶

De ontluikende belangstelling voor cultuurhistorie en natuurbescherming liep parallel met de goedkeuring van de *Woningwet* in 1901 en markeerde een omslagpunt in de zorg voor de leefomgeving. Zo werd in 1911 de Bond Heemschut opgericht, die zich inzette voor de bescherming van waardevolle objecten en landschappen. Opvallend bij de eerste generatie heemschutters was dat zij terughoudendheid betrachtten ten opzichte van musealisering. In 1909 schreef de Amsterdamse architect en medeoprichter H.J. Leliman 'het einddoel blijft op te voeden, het inzicht te verruimen en de opvatting te veredelen. Deze zorg mag niet ontaarden in conservatisme; meer nog dan op behouden van wat is, moet haar streven echter gericht zijn op opbouwen'.¹⁷ Blijkbaar heerste de romantische gedachte van vernieuwing toen al in hun gelederen. Dat dit gedachtegoed parallellen met de monumentenzorg heeft blijkt uit het samenwerkingsverband van verschillende belangengroepen. Deze maatschappelijke beweging ontstond in de hogere lagen van de bevolking en bestond uit de bouwkundige monumentenzorg, natuurbescherming, landschapszorg, recreatie en stedenbouw. Deze beweging genaamd Mooi Nederland wordt tegenwoordig beschouwd als voorloper van de huidige milieubeweging.¹⁸

Overheidsmaatregelen in historisch perspectief

Het sterke maatschappelijke emancipatieproces en de grote maatschappelijke complexiteit rondom de natuurbescherming hebben in de afgelopen eeuw bestuurlijke ontwikkelingen tot gevolg gehad waarmee er een grote vervlechting ontstond tussen de overheid, de markt en de maatschappij.¹⁹

Deze processen zijn na de Tweede Wereldoorlog in drie beleidsfasen in te delen waarin overheidsmaatregelen bepalend waren en uiteindelijk leidden tot het opstellen van de Nota Belvédère uit 1999 die een grote invloed heeft op het huidige beleid van de natuurbeschermingsorganisaties. In de wederopbouwperiode tussen 1945 en 1973 werd er weinig rekening gehouden met cultureel

erfgoed in het landelijk gebied. Vooral na de Tweede Wereldoorlog waren het de ruilverkavelingen, landinrichtingsprojecten en reconstructies die de inrichting van het landelijk gebied bepaalden. Het land diende opgebouwd te worden, waarbij vooral de aandacht gericht was op snel herstel van het woonbestand met verbeterde leefomstandigheden en een efficiëntere voedselproductie. In 1971 spreekt Bijhouwer, de eerste hoogleraar landschapsarchitectuur in Wageningen die het nieuwe naoorlogse denken over het Nederlandse cultuurlandschap in gang zette, zijn bezorgdheid uit over de toenemende vervuiling en de recreatiedruk op natuurgebieden. Hij pleitte voor 'de rechten en plichten die uit deze verantwoordelijkheid voortkomen (...) vereist een nieuw stuk wetgeving'.²⁰ Het was in deze periode haast ondenkbaar om het landbouwbolwerk bewust in te krimpen voor het algemeen belang. Bijhouwer verwoordde echter de maatschappelijke onrust die ontstond. De gevolgen van de aantasting van het milieu werden voor alle lagen van de bevolking zó zichtbaar en zó voelbaar dat deze leidden tot de doorbraak van het milieubesef

“VORMING VAN EEN AANVAARDBAAR LANDSCHAP DAT GEBASEERD IS OP HET DYNAMISCHE ONTWIKKELINGSPROCES IS VOORAL AFHANKELIJK VAN EEN MAATSCHAPPELIJK DRAAGVLAK”

in de jaren zestig.²¹ Het aanzienlijk bredere draagvlak van milieubehoud leidde ertoe dat natuurbescherming een duidelijke positie kreeg bij de overheidszorg waardoor er meer middelen beschikbaar kwamen en er een nieuw overheidsbeleid ontstond.²²

De grenzen aan de groei gedachte werden in de periode van 1973 tot 1986 expliciet gemaakt met nieuwe doelstellingen zoals de *Oriënteringsnota Ruimtelijke Ordening* uit 1973 en de *Nota Landelijke Gebieden* uit 1977. Dit is de periode dat milieu, landschap, natuur en cultuur in het officiële overheidsbeleid serieus op de agenda komen. Tijdens de Tweede Kamerzitting 1976-1977 wordt gepleit voor het veiligstellen van natuurgebieden, cultuurlandschappen en cultuurmonumenten die te lijden hadden onder de ingrijpende veranderingen in de land- en tuinbouw, waarbij nieuwe vormen van natuur bevorderd dienden te worden.²³

Ook het landschapsbeleid dat de cultuurhistorisch betekenis en de visuele aantrekkelijkheid waarborgde diende bevorderd te worden, waarbij

cultuurlandschappen en cultuurmonumenten veilig gesteld moesten worden. In dezelfde periode (1975) zijn de *Nota Nationale Parken*, de *Nota Nationale Landschapsparke*n en de Relatienota opgesteld, waarin ondermeer de relatie tussen landbouw en natuur- en landschapsbehoud werd beschreven. Deze nota's monden uit in de *Structuurvisie Natuur en Landschapsbehoud* (1977), waarin het motto 'Natuur- en landschapsbehoud is geen blind verzet tegen de vooruitgang, maar verzet tegen blinde vooruitgang', werd verwoord.²⁴

Het erfgoed werd in deze jaren loyaal in het overheidsbeleid opgenomen. Het beleid van de Bestemmingsplannen Buitengebied werd echter in de praktijk nauwelijks nageleefd of gehandhaafd waardoor er alsnog 'versnippering en verrommeling' van het agrarische landschap plaats vond. De opkomende zelfstandige planning van infrastructuur, water en ontwerp in de periode van 1989 tot 1999 veranderde de sturende rol van de nationale ruimtelijke ordening naar een meer coördinerende en formaliserende rol. De grootschalige uitbreiding van de infrastructuur diende in goede banen geleid te worden, waarvoor wetgeving in 1990 vastgelegd werd in het *Natuurbeleidsplan*. Dit plan concentreerde zich op het tot stand brengen van de ruimtelijk stabiele en samenhangende ecologische infrastructuur en markeerde de trendbreuk in de tot dan geldende visies

op de ontwikkelingen in het landelijk gebied. Tot 1990 nam het areaal natuurgebied met grote sprongen af, na het intreden van het *Natuurbeleidsplan* werd er weer op grote schaal landbouwgrond omgezet naar natuurgebied.²⁵ Natuurontwikkeling in de vorm van nieuwe natuur op uit gebruik genomen landbouwgronden betekende een innovatieve verandering waarbij het beleid een meer offensief karakter kreeg. Het natuurbeleid emancipeerde en resulteerde in een eigen invloedrijk ruimtelijk concept; de *Ecologische hoofdstuur* (EHS) die in een *Nationaal Planologische Kernbeslissing* werd vastgelegd, genaamd *Structuurschema Groene Ruimte*. Deze ging later op in de *Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening* en in 2005 in de *Nota Ruimte*.

In deze *Nota Ruimte* worden de ruimtelijke randvoorwaarden voor de waarborging en ontwikkeling van de natuurlijke, landschappelijke en culturele waarden vastgesteld. De leefbaarheid en vitaliteit van het landelijk gebied gaat sterk achteruit, waarbij ook de gevolgen van bodemdaling en klimaatsverandering in combinatie met landschappelijke en ecologische ontwikkeling

van grote invloed zijn. Concreet betekent dit dat er voor de ontwikkelingen in de landelijke gebieden een passend en deels ruimtelijk antwoord gevonden moet worden. In feite dient de *Nota Ruimte* ter voorkoming van verdere ‘versnippering en verrommeling’ van het agrarische landschap en biedt zij voorwaarden voor een vitaal platteland waarbij de cultuurhistorische waarden als inspiratiebron voor behoud, versterking en verdere ontwikkeling dienen.

Volgens dwingende Europese Richtlijnen, zoals onder meer de *Vogelrichtlijn*, de *Habitatrichtlijn* en de *Kaderrichtlijn Water*, kreeg het natuurbeleid meer invloed op de ruimtelijke ordening. Door de geringe continuïteit en consistentie in het overheidsbeleid worden elf specifieke cultuurlandschappen, die in de voorgaande jaren zwaar hadden geleden onder de ontwikkelingsdruk, nadrukkelijk vastgelegd in het *Structuurschema Groene Ruimte* van 1993 als *Waardevolle Agrarische Landschappen*. Voor deze gebieden werden toekomstperspectieven opgesteld die gericht waren op een duurzame ontwikkeling en een zodanige bescherming boden dat er optimaal in kon worden geleefd en gewerkt.²⁶

In de jaren negentig werd het maatschappelijke onbehagen en de kritiek in de samenleving steeds sterker, overigens zonder dat dit tot een ernstige crisis leidde. De tijd was rijp voor nieuwe meer dwingende bestuursmaatregelen. De *Waardevolle Agrarische Landschappen* boden onvoldoende bescherming en werden meer beschouwd als een rijkssubsidie categorie. De kwaliteitscorrecties die voorgaande jaren met beleidsinstrumenten waren ingezet moesten ook de ruimtelijke dimensie van het landschap dienen. De *Nota Ruimte* werd in 2005 versterkt met de *Nota Nationale Landschappen*. Hierin werden gebieden met internationaal zeldzame en nationaal kenmerkende kwaliteiten op landschappelijk, cultuurhistorisch en natuurlijk gebied benoemd. Deze *Nota Nationale Landschappen* pleit voor een betere ruimtelijke bescherming waarbij deze waardevolle kwaliteiten met duurzaam beheer en waar mogelijk versterking behouden kunnen worden.²⁷

De provincies zijn nadrukkelijk voor dit beleid verantwoordelijk, waarbij het Rijk slechts door middel van het Streekplan een toetsende rol heeft.

De *Nota Belvédère* uit 1999 bracht een passender antwoord op de ruimtelijke inbedding van het cultuurhistorische erfgoed. Zij stimuleerde namelijk de nieuwe beleidsstrategie ‘behoud door ontwikkeling’. Hierbij gaat de nota uit dat ‘(...) de essentie van ons landschap en onze ruimte is dat ze steeds verandert; ruimtelijke functies ver-

Figuur 2 – Instandhouding van cultuurlandschappen vereist intensiever beheer dat maatschappelijk breed wordt gedragen.

anderen immers steeds, zowel in kwantitatief opzicht als in kwalitatief opzicht. Niet wenselijk, omdat erfgoed dat voor honderd procent wordt beschermd, gemusealiseerd raakt en dus haar vitaliteit verliest.²⁸ Hier zien we een opmerkelijke overeenkomst met de uitspraak van de eerste generatie heemschutters uit 1911 die zich toen ook uitspraken voor terughoudendheid ten opzichte van musealisering. De *Nota Belvédère* speelt enerzijds in op de Europese beleid zoals het Verdrag van Malta, dat staat voor behoud en bescherming van archeologisch erfgoed, de werelderfgoedlijst van UNESCO, waarin natuur- en cultuurerfgoed beschermd wordt, en Natura 2000 dat een samenhangend netwerk van beschermde natuurgebieden vormt. De *Nota Belvédère* speelt ook in op de bestuurlijke trends zoals het decentraliseren van taken die bij de Modernisering van de Monumentenwet worden gehanteerd. Het toont plannenmakers, historici, uitvoerders en beheerders dat een integrale aanpak tot betere resultaten kan leiden waar cultuurhistorie als inspiratiebron gehanteerd kan worden voor nieuwe ontwikkelingen. Het beter integreren van cultuurhistorische waarde in ruimtelijke beslissingen wordt verder benadrukt door de *Nota Architectuurbeleid 2001-2004* en de *Nota Kwaliteitsimpuls Landschap* uit 2000 is juist bedoeld om landschapskwaliteit te bevorderen door middel van een aantal nieuwe financiële regelingen.²⁹ Beide nota's zijn een belangrijke ondersteuning in het Belvédère beleid.

In de *Nota Belvédère* zijn 70 gebieden aangewezen vanwege hun cultuurhistorische waarde. De in

2005 uitgebrachte *Nota Ruimte* werd in 2006 versterkt met de *Nota Nationale Landschappen*, waarvoor de Belvedergebieden samen met de eerder benoemde Waardevolle Cultuurlandschappen een voedingsbodemp vormden. De *Nota Nationale Landschappen* benoemt gebieden met internationaal zeldzame en nationaal kenmerkende kwaliteiten op landschappelijk, cultuurhistorisch en natuurlijk gebied. Deze *Nota Nationale Landschappen* pleit voor een betere ruimtelijke bescherming waarbij deze waardevolle kwaliteiten met duurzaam beheer en waar mogelijk versterking behouden kunnen worden.³⁰ De provincies zijn nadrukkelijk voor dit beleid verantwoordelijk, waarbij het Rijk slechts door middel van het Streekplan een toetsende rol heeft.

Volgens Henk Baas, hoofd van de afdeling Landschap bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, is er voor het cultuurlandschap geen specifiek beschermingsinstrumentarium. Theoretisch geven bovenstaande nota's wel richting, maar politiek is er geen draagvlak. Dit blijkt ook uit de recente politieke beslissing om de Ecologische Hoofdstructuur niet verder voortgang te laten vinden. De decentralisatie van kennis brengt de verantwoordelijkheid van Rijks- naar provinciaal- en gemeentenniveau, waarin het landschap wellicht via Beschermd Dorpsgezicht beschermd kan worden. Subsidies en samenwerkingsverbanden bieden volgens hem misschien meer perspectief.³¹

Een ander probleem is dat de noodzakelijke financiën voor het landschapsbeheer meestal

onder de budgetten voor natuur vallen en daardoor ontoereikend zijn voor de noodzakelijke beheermaatregelen van het cultuurhistorische landschap. Beheer van cultuurhistorische elementen is arbeidsintensiever en daardoor kostbaarder. De overwegend kleinschalige landschapselementen die bij het waardevolle landschap horen, zorgen langs de randen van de percelen meestal voor productieverlies van landbouwgewassen. Natuurmonumenten sluit zodoende vaak relatief gunstige onderhoudscontracten af met haar pachters, ter compensatie van de geleden inkomstenderving die voor de boer ontstaat. Veel van het beheer voert Natuurmonumenten ook zelf uit met eigen personeel. De afweging van dit intensieve beheer wordt per locatie en de daarbij behorende beheerdoelen, landschapswaarden en beschikbare middelen steeds weer opnieuw bepaald. Natuurorganisaties zijn daardoor meer afhankelijk van hun eigen middelen, de pachtinkomsten en de giften die zij van hun leden ontvangen.³²

Het beheer dat Staatsbosbeheer toepast richt zich naast de ontwikkeling van nieuwe natuur en nieuw gebruik, oftewel herbestemming, ook op het instandhouden van het cultuurhistorische en landschappelijke erfgoed. Bij het instandhouden van cultuurlandschappen beheert Staatsbosbeheer haar terreinen uitgaande van de aanwezige natuur-, cultuurhistorische-, esthetische- en gebruikswaarden en houdt op die manier een veelheid aan landschappen in stand. Een ander deel van het beheer is gericht op het ontwikkelen

Figuur 3 – Instandhouding van cultuurlandschappen vereist intensiever beheer dat maatschappelijk breed wordt gedragen.

van nieuwe waarden door de ontwikkeling van nieuwe wildernissen, waarbij de beheeractiviteiten geminimaliseerd zijn om de natuur zoveel mogelijk haar gang te laten gaan.³³ Bij alle beheer van Staatsbosbeheer wordt rekening gehouden met de mogelijkheden voor mensen om het landschap te beleven en ervaren. In de nota *Landschap Leeft!* (2006) wordt de beheersituatie bij Staatsbosbeheer tot dan toe geanalyseerd. Hierin wordt geconstateerd dat de kennis over de landschapstypen nog niet structureel wordt toegepast bij het bepalen van de beheerdoelen en het terreinbeheer.³⁴ Uitgangspunt in het tot dan toe toegepaste beheer is dat 'waardevolle cultuurlandschappen (...) niet verworpen tot gestolde historische museumlandschappen'.³⁵ De nota beschrijft voorstellen voor een andere benadering van het beheer, waarin juist wél wordt uitgegaan van de verschillende cultuurlandschappen in Nederland. Het vormt een pleidooi om de aanwezige kennis structureel een plaats te geven in haar dagelijkse beheer

De zorg voor het historische landschap wordt door velen gedeeld en is tot uiting gekomen met de oprichting van het *Netwerk Historisch Cultuurlandschap* in 2006. Hierin is het verspreiden van wetenschappelijke kennis, beleid en onderwijs een belangrijk uitgangspunt. Ook de oprichting van een eigen specifieke 'afdeling landschap' bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed stimuleert de begeleiding en bescherming van de landschappelijke waarden door middel van onderzoek en kennisoverdracht. Beide ontwikkelingen leveren een belangrijke bijdrage bij de aandacht en zorg voor het cultuurlandschap.

Een afspiegeling van de samenleving

De belangstelling voor cultuurhistorie is ook binnen de landschapsbeherende instanties de laatste tijd toegenomen. Diverse belangwekkende cultuurlandschappen werden tot voor kort, zoals Henk Baas het beeldend uitdrukte 'door gravers en grazers bedreigd'.³⁶ Zowel Staatsbosbeheer (*Landschap leeft!*, 2006) als Natuurmonumenten (*Cultuurhistorie in natuur en landschap*, 2001) volgen momenteel een meer genuanceerd beleid waarin meer ruimte wordt gecreëerd voor cultuurhistorisch beheer. We kunnen constateren dat de afgelopen jaren dit beleid een structurele plaats heeft gekregen in het dagelijkse terreinbeheer van deze natuurorganisaties. Zo hanteert Staatsbosbeheer tegenwoordig, op basis van de opgedane ervaringen van haar recent doorlopen beleidstraject, de doelstelling om de keuzes voor inrichting en beheer van haar terreinen in de toekomst te baseren op de landschappelijke lagenbenadering. Hierin is het landschap als geheel, mét haar cultuurhistorische dimensie,

het uitgangspunt. Dat leidt tot een grote differentiatie in beheer dat zodoende een afspiegeling vormt van de variatie in het Nederlandse landschap.³⁷ Daarnaast heeft de Federatie Particulier Grondbezit een 'cultuurhistorische Land-schapscollectie' opgesteld van hun gezamenlijke bezit. Ook de Provincies zijn actief in het waarderen en inventariseren van hun landschappelijk erfgoed, waarvan de cultuurhistorische atlas van de Provincie Utrecht *Tastbare Tijd* een fraai voorbeeld is. Al deze handboeken en leidraden tonen een herziene visie op het cultuurhistorisch beheer van hun terreinen.

Zowel Natuurmonumenten als Staatsbosbeheer ondersteunen het gedachtegoed van de *Nota Belvedere* dat de aanwezige en potentiële waarden van een gebied de inspiratiebron vormen voor ontwikkeling.³⁸ Opvallend is dat Natuurmonumenten '(...) tegemoet wil komen aan de maatschappelijke behoefte aan leefbare cultuurhistorie in het landelijke gebied'.³⁹ Enkele paragrafen eerder wordt de verklaring hiervoor gegeven. 'Niet alleen de recreatie- en toerismesector heeft baat bij een historische omgeving. Cultureel erfgoed heeft in toenemend mate economische waarde. (...) communicatie over cultuurhistorie [kan] ook nog tot doel hebben om geldstromen te genereren voor het erfgoed dat Natuurmonumenten beheert.(...)'⁴⁰ Volgens boswachter Fons Eysink van Staatsbosbeheer moeten natuurorganisaties zich de vraag blijven stellen in hoeverre de natuur een afgeleide is van de economie.⁴¹ Of hij hiermee bedoelt dat juist deze maatschappelijke tendensen van invloed zijn op de beheermaatregelen die ten doel gesteld worden bij de natuurbeschermende en beherende organisaties is de vraag. Hier lijkt eerder sprake van het zoeken naar economische bronnen om de beheermaatregelen te financieren. Of dit een zuiver cultuurhistorisch uitgangspunt is valt mijns inziens dan te betwijfelen. Het natuurbeleid van Staatsbosbeheer richt zich juist nadrukkelijk op 'kwaliteitsverbetering (...) in samenspraak met mensen uit de omgeving en maatschappelijke organisaties' Dit kunnen volgens hen verschillende overheden, maatschappelijke organisaties, bewoners van een gebied, bedrijven, fondsen, vrijwilligers, onderzoeksinstituten en scholen zijn.⁴²

Deze visie wordt ook gedeeld door Jelle Vervloet, hoogleraar historische geografie van het Nederlandse cultuurlandschap aan de universiteit Wageningen. Volgens hem moet beleid een afspiegeling zijn van wat er in diverse groepen binnen de samenleving leeft.⁴³ Ook in natuurgebieden waarderen mensen volgens Keulartz een zekere mate van beheer en verzorging.⁴⁴ Beide organisaties spelen hier op hun eigen

specifieke manier op in. Opvallend is dat Staatsbosbeheer als rijksorganisatie het maatschappelijk draagvlak op de voorgrond brengt door in samenspraak met andere partijen gebieden te ontwikkelen en beter te ontsluiten waarmee de toegankelijkheid vergroot wordt. Het beheer dient continuïteit te bieden, waarbij ook zij niet streven naar musealisering, behalve dan bij zeer bijzondere landschappen.⁴⁵ Natuurmonumenten, die als particuliere organisatie sterk afhankelijk is van de gunsten van haar leden, benadrukt juist het economische aspect. Het maatschappelijk draagvlak probeert Natuurmonumenten sterk te vergroten door de natuurgebieden beter toegankelijk en dus beleefbaar te maken waarmee de burger, die via subsidies kapitalen voor deze gebieden betaalt, toch aan zijn trekken komt.⁴⁶ Enkel wanneer het dus specifiek noodzakelijk is, lees de financiën het toelaten, willen beide organisaties dus agrarisch cultuurlandschap in stand houden.

Behoud door ontwikkeling, een maatschappelijk draagvlak?

Het landschap is het resultaat van de keuzes die in de loop van de geschiedenis zijn gemaakt door eigenaren, gebruikers en overheden. De collectieve opvattingen over de ontwikkelingsrichting van het landschap zijn in Nederland vastgelegd in beleid en wet- en regelgeving. Natuurbeschermingsorganisaties behouden, beheren, herstellen of ontwikkelen deze terreinen binnen hun beleidsopdracht, beschikbare middelen en het landelijke, regionale en lokale beleidskader. De waarde van cultuurhistorie in het landschap wordt door zowel het rijk als de beherende instanties onderkend. Tegen de achtergrond van de voorgaande overheidsmaatregelen krijgt de Belvédèrenota scherpere contouren en tekenen ook de tekortkomingen zich duidelijker af. De nota wordt namelijk nog onvoldoende met wettelijke kaders kracht bijgezet. De overheid verzaakt hierin haar zorgplicht. Erfgoed dient in het beleid ondersteund te worden in zowel financieel als wettelijk opzicht. Subsidie-regelingen blijven dan ook hoogst noodzakelijk om de beheersmaatregelen in natuur en landschap te continueren. Toekomstige economische en ruimtelijke ontwikkelingen bieden echter kansen voor een integrale benadering waarin het historische cultuurlandschap een belangrijke rol kan spelen en dienen volgens het rijk vooral door de maatschappij en de betrokken partijen opgepakt te worden.

Het cultuurhistorische landschap speelt zowel in het *Natuurbeleidsplan* als in de *Noia Ruimte* een grote rol. De vorming van een aanvaardbaar landschap dat gebaseerd is op het dynamische ontwikkelingsproces is vooral afhankelijk van een maatschappelijk draagvlak. De overheid dient

voor deze gewenste maatschappelijke en in dit verband landschappelijke ontwikkelingen voorwaarden te scheppen. De invloed van het publiek wordt daarmee sterk vergroot.

Mensen ontlenuen hun identiteit aan hun omgeving. De huidige maatschappelijke tendensen, waarin mondialisering en globalisering op de voorgrond treden, tonen momenteel een sterke behoefte aan integratie en afleesbaarheid van de geschiedenis. Ook het beleid van de natuurbeschermingsorganisaties lijkt zich momenteel meer te richten op de historische cultuurlandschappen, waar een meer of mindere mate van ingrijpen van de mens enerzijds kenmerkend is, naast de zo natuurlijk mogelijke landschappen, waarin het ingrijpen van de mens zo minimaal mogelijk is en natuurlijke processen voorrang krijgen. Beide landschapstypen hebben ecologische- oftewel natuurwaarden. Het menselijk ingrijpen, zoals bij hakhoutbeheer, griendbeheer, bosbeheer, laanbeheer of rietcultuur, heeft invloed op de natuurwaarden in deze cultuurlandschappen. Bij de natuurlijke landschappen hangen deze waarden juist samen met het ontbreken van menselijk ingrijpen, zoals bij zandverstuivingen of rivierdynamiek. De natuurwaarden die deze invloeden of achterwege gelaten ingrepen tot gevolg hebben zijn verschillend, zodat hier andere dieren en planten gedijen dan in cultuurlandschappen. Daarnaast hebben cultuurlandschappen ook nog cultuurhistorische waarden. Alle landschappen hebben uiteraard een landschappelijke waarde.

De natuurorganisaties spelen met hun herziene beleid sterk in op de huidige maatschappelijke behoefte waarin niet alleen ecologische waarden belangrijk worden geacht, maar men zich ook wil identificeren met haar ontstaansgeschiedenis. Het publieke draagvlak dat sinds de oprichting van de natuurbescherming leeft wordt daarmee weloverwogen meegenomen in het beheer van cultuurlandschappen én natuurlandschappen. De nationale landschappelijke basiskwaliteit blijft hier een belangrijk raamwerk in. De huidige overheidsbezuinigingen zullen onmiskenbaar gevolgen hebben op het uitvoerend beleid van deze beherende natuurorganisaties. Beheer zorgvuldig afgestemd op de gewenste natuur- of landschapsvisie is een belangrijk uitgangspunt voor de continuïteit van het cultuurhistorisch landschap. Hiervoor zijn naast constructief overheidsbeleid ook financiële middelen voor de beherende natuurorganisaties noodzakelijk. Slechts op deze wijze is het mogelijk dat het cultuurhistorische erfgoed op een zorgvuldige manier naar de toekomst gebracht wordt zodat deze erfenis voor latere generaties behouden blijft.

Noten

- ¹ Lucebert [Lubertus Jacobus Swaanswijk], *De zeer oude zingt*, 1974.
- ² Rienk-Jan Bijlsma, e.a., *Natuurontwikkeling en erfgoed: samen uit, samen thuis*, in: André Van der Zande (red.), Roel During (red.), *Erfgoed en ruimtelijke planning. Sterft, gij oude vormen en gedachten!*, Den Haag 2009, p. 296.
- ³ Keulartz, F.W.J. [Jozef], *Strijd om de natuur. Kritiek van de radicale ecologie*, Amsterdam 1995, in: *Restauratie van een geschonden wereld*, Wim Denslagen, Utrecht 2009, pp.187-188.36 Nooren 2006 (zie noot 32), p. 25 en van Lochem 2001 (zie noot 29), p. 18.
- ⁴ Tracy Metz, *Nieuwe natuur, Reportages over veranderend landschap*, Amsterdam 1998, p. 20.
- ⁵ Jaap Dirkmaat, *Nederland weer mooi. Op weg naar een natuurrijk en idyllisch landschap*, Den Haag 2005, p. 220.
- ⁶ Patricia Braaksma e.a., *Het historische cultuurlandschap in Nederland. Stand van zaken in onderzoek, onderwijs en beleid 2010*, in: Henk Baas e.a. (red.), *Historisch cultuurlandschap in Nederland. Vijf bijdragen*, Utrecht 2010, p. 10.
- ⁷ Jaap Buis, Jan-Paul Verkaik, Fred Dijs (red.), *Staatsbosbeheer 100 jaar werken aan groen Nederland*, Driebergen 1999, p.169.
- ⁸ Henny van der Windt, *En dan: Wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990*, Amsterdam/Meppel 1995, pp. 74-75.
- ⁹ van der Windt 1995 (zie noot 8), p. 76.
- ¹⁰ van der Windt 1995 (zie noot 8), pp. 66-69.
- ¹¹ Metz 1998 (zie noot 4), pp. 62-63.
- ¹² Metz 1998 (zie noot 4), pp. 65-70.
- ¹³ Hans Renes, *Natuurontwikkeling en beheer van oude cultuurlandschappen: een onnodige tegenstelling*, in: J.N.H. Elerie (red.), C.A.M. Fleischer-van Rooijen (red.), *Omstreden ruimte, Een discussie over de toekomst van het landelijk gebied*, Groningen 1994, pp. 78-86.
- ¹⁴ Braaksma 2010 (zie noot 6), p. 10.
- ¹⁵ van der Windt 1995 (zie noot 8), pp. 32-54.
- ¹⁶ Bijlsma 2009 (zie noot 2), p. 317.
- ¹⁷ Arnold van der Valk, *Ruimtelijke ordening en cultuurhistorie in retrospectief*, in: André Van der Zande (red.), Roel During (red.), *Erfgoed en ruimtelijke planning. Sterft, gij oude vormen en gedachten!*, Den Haag 2009, pp. 65-66.
- ¹⁸ van der Valk 2009 (zie noot 17), p. 67.
- ¹⁹ T.A. Selnes en W. Kuindersma, *Natuurbeleid en bestuurlijke ontwikkelingen: de piramide voorbij?*, in: W. Kuindersma e.a. (red.), *Bestuurlijke trends en het natuurbeleid. Planbureaustudies nr 3*, 2002, Wageningen 2002, p. 13.
- ²⁰ J.T.P. Bijhouwer, *Het Nederlandse landschap*, Amsterdam/Antwerpen 1977, p. 159.
- ²¹ H.P. Gorter, *Ruimte voor natuur, 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst*, 's-Graveland 1986, pp. 409-410.
- ²² W. Kuindersma e.a. (red.), *Bestuurlijke trends en het natuurbeleid. Planbureaustudies nr 3*, 2002, Wageningen 2002, p.100.
- ²³ Tweede Kamer, zitting 1976-1977, 14 392, nrs 1-2, p. 112. André Van der Zande (red.), *Erfgoed en ruimtelijke ordening*, in: André Van der Zande (red.), Roel During (red.), *Erfgoed en ruimtelijke planning. Sterft, gij oude vormen en gedachten!*, Den Haag 2009, p. 29.
- ²⁴ Van der Zande 2009 (zie noot 23), p. 29.
- ²⁵ Feiko Prins, *Beheer van natuur en landschap door Natuurmonumenten*, in: J.N.H. Elerie en C.A.M. Fleischer-van Rooijen, *Omstreden ruimte, Een discussie*

over de toekomst van het landelijk gebied, Groningen 1994, p. 72.

²⁶ Van der Zande 2009 (zie noot 23), pp. 26-27, 29-30.

²⁷ Van der Zande 2009 (zie noot 23), p. 31.

²⁸ Van der Zande 2009 (zie noot 23), p. 34.

²⁹ Sandra van Lochem, *Cultuurhistorie in natuur en landschap, Cultuurhistoriebeleid bij Natuurmonumenten*, 's-Graveland 2001, p. 27.

³⁰ Van der Zande 2009 (zie noot 23), p. 31.

³¹ Interview met Henk Baas, *hoofd Landschap, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, Amersfoort, 15 december 2010.

³² Interview met Michel Purmer, *Beleidsmedewerker Cultuurhistorie en Landschap, Afdeling Natuur en Landschap, Vereniging Natuurmonumenten*, 's-Graveland 4 januari 2011 en interview met Luc Korpel, *Senior beleidsmedewerker landschap & cultuurhistorie Staatsbosbeheer Regio Zuid*, Tilburg 20 december 2010.

³³ Monique Nooren (red.), *Landschap leeft! Visie op ontwikkeling en beheer van het landschap bij Staatsbosbeheer*, Driebergen 2006, pp. 17 en 21.

³⁶ Nooren 2006 (zie noot 32), p. 17.

³⁵ Nooren 2006 (zie noot 32), p. 24.

³⁶ Braaksma 2010 (zie noot 6), p. 20.

³⁷ Op basis van informatie van Luc Korpel, *Senior beleidsmedewerker landschap & cultuurhistorie Staatsbosbeheer Regio Zuid*, Tilburg 9 februari 2011.

³⁸ Nooren 2006 (zie noot 32), p. 25 en van Lochem 2001 (zie noot 29), p. 18.

³⁹ van Lochem 2001 (zie noot 29), p. 27.

⁴⁰ van Lochem 2001 (zie noot 29), p. 23.

⁴¹ Metz 1998 (zie noot 4), p. 107.

⁴² Nooren 2006 (zie noot 32), p. 25.

⁴³ Jelle Vervloet, Arie van den Brink en Jaap Lengkeek, *Agrarische cultuurlandschappen en erfgoed*, in: André Van der Zande (red.), Roel During (red.), *Erfgoed en ruimtelijke planning. Sterft, gij oude vormen en gedachten!*, Den Haag 2009, p. 291.

⁴⁴ Keulartz 1995 (zie noot 3), p. 190.

⁴⁵ Nooren 2006 (zie noot 32), p. 24.

⁴⁶ Keulartz 1995 (zie noot 3), p. 198.

⁴⁷ Op basis van informatie van Luc Korpel, *Senior beleidsmedewerker landschap & cultuurhistorie Staatsbosbeheer Regio Zuid*, Tilburg 9 februari 2011.

Literatuurlijst

– Blijdenstijn, Roland, *Tastbare tijd; cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*, Utrecht 2007.

– Braaksma, Patricia e.a., *Het historische cultuurlandschap in Nederland. Stand van zaken in onderzoek, onderwijs en beleid 2010*, in: Henk Baas e.a. (red.), *Historisch cultuurlandschap in Nederland. Vijf bijdragen*, Utrecht 2010, pp. 8-28.

Bijhouwer, J.T.P., *Het Nederlandse landschap*, Amsterdam/Antwerpen 1977.

– Bijlsma, Rienk-Jan, e.a., *Natuurontwikkeling en erfgoed: samen uit, samen thuis*, in: André Van der Zande (red.), Roel During (red.), *Erfgoed en ruimtelijke planning. Sterft, gij oude vormen en gedachten!*, Den Haag 2009, pp. 295-328.

– Buis, Jaap, Jan-Paul Verkaik, Fred Dijs (red.), *Staatsbosbeheer 100 jaar werken aan groen Nederland*, Driebergen 1999.

– Burger, Jan Erik e.a. (red.), *Op lemen voeten*,

Visies op het landschap, Amsterdam 1989.

– Dirkmaat, Jaap, *Nederland weer mooi*.

Op weg naar een natuurrijk en idyllisch landschap, Den Haag 2005.

– Elerie, J.N.H. (red.), C.A.M. Fleischer-van Rooijen (red.), *Omstreden ruimte, Een discussie over de toekomst van het landelijk gebied*, Groningen 1994.

– Feddes, Fred e.a. (red.), *Oorden van Onthouding. Nieuwe natuur in verstedelijkend Nederland*, Amsterdam 1998.

– Gorter, H.P., *Ruimte voor natuur. 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst*, 's-Graveland 1986.

– Keulartz, F.W.J. [Jozef], *Rustig, ruig en rationeel. filosofische debatten over de verhouding cultuur-natuur*, Baarn 2000.

– Keulartz, F.W.J. [Jozef], *Strijd om de natuur. Kritiek van de radicale ecologie*, Amsterdam 1995, in: *Restauratie van een geschonden wereld*, Wim Denslagen, Utrecht 2009, pp. 187-202.

– Kolen, J.C.A., *Naar een nieuwe benadering van het erfgoed van stad en land. De Biografie van het landschap*, Vitruvius 1 (oktober 2007), pp. 14-18.

– Kuindersma, W. e.a. (red.), *Bestuurlijke trends en het natuurbeleid*. Planbureaustudies nr 3, 2002, Wageningen 2002.

– Lochem, Sandra van, *Cultuurhistorie in natuur en landschap, Cultuurhistoriebeleid bij Natuurmonumenten*, 's-Graveland 2001.

– Lucas, Berry, e.a., *Onze Landschapscollectie: het koesteren en investeren waard...*, Culemborg z.j..

– Luttik, J. e.a. (red.), *Trends en scenario's voor de Natuurverkenning 2*. Planbureaustudies nr 2, 2002, Wageningen 2002.

– Metz, Tracy, *Nieuwe natuur, Reportages over veranderend landschap*, Amsterdam 1998.

– Minter, A. en Robert E. Manning, *Reconstructing Conservation Finding Common Ground*, Washington/Covelo/London 2003.

– Meulen, Dirk van der, *Het bedwongen bos. Nederlanders en hun natuur*, Amsterdam 2009.

– Nooren, Monique (red.), *Landschap leeft! Visie op ontwikkeling en beheer van het landschap bij Staatsbosbeheer*, Driebergen 2006.

– Overmars, Willem, *Het eeuwige landschap. Natuurlandschappen en erfgoed Deel 1*, Vitruvius 10 (januari 2010), pp. 55-59.

– Overmars, Willem, *Het eeuwige landschap. Deel 2 Natuurontwikkeling in de praktijk*, Vitruvius 11 (april 2010), pp. 38-45.

– Prins, Feiko, *Beheer van natuur en landschap door Natuurmonumenten*, in: J.N.H. Elerie en C.A.M. Fleischer-van Rooijen, *Omstreden ruimte, Een discussie over de toekomst van het landelijk gebied*, Groningen 1994, pp. 72-77.

– Renes, Hans, *Natuurontwikkeling en beheer van oude cultuurlandschappen: een onnodige tegenstel-*

ling, in: J.N.H. Elerie (red.), C.A.M. Fleischer-van Rooijen (red.), *Omstreden ruimte, Een discussie over de toekomst van het landelijk gebied*, Groningen 1994, pp. 78-86.

– Renes, Hans, *Op zoek naar de geschiedenis van het landschap. Handleiding voor onderzoek naar onze historische omgeving*, Hilversum 2010.

– Schaminée, Joop H.J., Joep G.H.P. Dirx, John A.M. Janssen, *Grenzeloze natuur. De internationale betekenis van Nederland voor soorten, ecosystemen en landschappen*, Zeist 2010.

– Selnes, T.A. en W. Kuindersma, *Natuurbeleid en bestuurlijke ontwikkelingen: de piramide voorbij?*, in: W. Kuindersma e.a. (red.), *Bestuurlijke trends en het natuurbeleid*. Planbureaustudies nr 3, 2002, Wageningen 2002, pp. 13-37.

– Valk, Arnold van der, *Ruimtelijke ordening en cultuurhistorie in retrospectief*, in: André Van der Zande (red.), Roel During (red.), *Erfgoed en ruimtelijke planning. Sterft, gij oude vormen en gedachten!*, Den Haag 2009, pp. 61-98.

– Veerman, Cees, *De toekomst van het platteland: Natuur en landschap, last of lust? 11e Victor Westhoff-lezing gehouden op 28 mei 2009*, Nijmegen 2009.

– Vervloet, Jelle, Arie van den Brink en Jaap Lengkeek, *Agrarische cultuurlandschappen en erfgoed*, in: André Van der Zande (red.), Roel During (red.), *Erfgoed en ruimtelijke planning. Sterft, gij oude vormen en gedachten!*, Den Haag 2009, pp. 273-294.

– Ven, G.P. van de (red.), *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning van Nederland*, Utrecht 1993.

– Windt, Henny van der, *En dan: Wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990*, Amsterdam/Meppel 1995.

– Zande, André Van der (red.), *Erfgoed en ruimtelijke ordening*, in: André Van der Zande (red.), Roel During (red.), *Erfgoed en ruimtelijke planning. Sterft, gij oude vormen en gedachten!*, Den Haag 2009, pp. 25-60.

– Zande, André Van der (red.), Roel During (red.), *Erfgoed en ruimtelijke planning. Sterft, gij oude vormen en gedachten!*, Den Haag 2009.

Andere bronnen

– Interview met Henk Baas, *hoofd Landschap, Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed*, Amersfoort 15 december 2010.

– Interview met Michel Purmer, *Beleidsmedewerker Cultuurhistorie en Landschap, Afdeling Natuur en Landschap, Vereniging Natuurmonumenten*, 's-Graveland 4 januari 2011.

– Interview met Luc Korpel, *Senior beleidsmedewerker landschap & cultuurhistorie Staatsbosbeheer Regio Zuid*, Tilburg 20 december 2010. ■